Азәрб. 1964. №6.

ТӘНГИД вә БИБЛИОГРАФИЈА

„ФИРИДУНБӘЈ КӨЧӘРЛИ“

Өмрүнүн гырх илә јахын бир мүддәтини Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин өјрәнилмәси, системә салынмасы ишинә сәрф етмиш, тәнгиди-естетик фикримизин инкишафында бөјүк хидмәтләри олан Фиридунбәј Көчәрлинин һәјат вә фәалијјәти индијәдәк аз өјрәнилмишдир. Ф. Көчәрли халгыны, әдәбијјатыны, инчәсәнәтини дәрин мәһәббәтлә севән, һәјатынын мә'насыны бу әдәбијјаты, инчәсәнәти өјрәнмәкдә вә кениш тәблиғ етмәкдә көрән көркәмли әдәбијјатшүнас, тәнгидчи, мүәллим вә маариф хадими олмушдур. О, тәкчә Азәрбајчан әдәбијјатыны вә онун ајры-ајры классикләрини дејил, һәм дә рус, күрчү, ермәни, өзбәк вә с. халгларын көркәмли әдәби сималарыны да ејни мәһәббәтлә севмиш, јери дүшдүкчә онларын да јарадычылығыны тәдгиг вә тәблиғ етмишдир. Ф. Көчәрли зәнкин билијә, мүтәрәгги дүнјакөрүшүнә, јүксәк зөвгә вә кениш фәалијјәт даирәсинә малик бир шәхсијјәтдир.

Фиридунбәј Көчәрлинин јарадычылығына марксист әдәбијјатшүнаслығын принсипләри әсасында гијмәт вермәк әдәбијјатшүнаслығымызын гаршысында дуран тәләбләрдән биридир. Бу чәһәтдән кәнч алим Бәкир Нәбијевин Академнәшр тәрәфиндән нәшр едилмиш «Фиридунбәј Көчәрли» адлы китабы диггәтәлајигдир. Хүсусилә Ф. Көчәрлинин «Сечилмиш әсәрләри»нин нәшриндән аз сонра онун һәјат вә фәалијјәтиндән әтрафлы бәһс едән белә бир гијмәтли монографијанын мејдана чыхмасы севиндиричи һалдыр.

Ф. Көчәрлинин педагожи, публисистик, әдәби-тәнгиди, елми, ичтимаи көрүшләрини илк дәфә системлә шәрһ едән бу әсәр һәм кениш охучу күтләси, һәм дә әдәби ичтимаијјәтимиз тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышдыр.

«Фиридунбәј Көчәрли» адлы монографијада нәзәри чәлб едән јахшы чәһәтләр һансылардыр? Бунлардан биринчиси одур ки, мүәллиф әсәри јазаркән Ф. Көчәрлинин дөврүнү, јетишдији мүһити, һәјатыны, педагожи, әдәби-тәнгиди, публисистик фәалијјәтини дәриндән араşдырмыш, бу саһәдә индијәдәк мә'лум олмајан бир чох сәнәдләр, фактлар, тарихи мә'лумат мејдана чыхартмышдыр. Мә'лумдур ки, Ф. Көчәрлинин әдәби фәалијјәт даирәси чох кениш олмушдур. О, ән чох М. Ф. Ахундовун реалист ән'әнәләри илә бағлы олса да, һеч дә һәмишә ејни әдәби чәбһәдән чыхыш етмәмишдир. Мүхтәлиф дүнјакөрүшә, әдәби мәктәбә, јарадычылыг үслубуна малик шаир, јазычы, елм вә инчәсәнәт хадимләри илә әлагә сахлајан Ф. Көчәрли әсәрләрини дә мүхтәлиф мәсләкли «Кәшкүл», «Тәрчүман», «Шәрги-Рус», «Һәјат», «Гоч-Дә'вәт», «Молла Нәсрәддин», «Иршад», «Тәрәгги», «Дәбистан», «Мәктәб», «Рәһбәр», «Һагг јолу», «Игбал», «Сәда», Новоје обозренијe», «Тифлисски листок», «Каспи», «Закавказије», «Знаније», «Правда», «Петроградские ведомости», «Голос Кавказа» вә с. кими Азәрбајчан, рус дилләриндә чыхан гәзет вә журналларда чап етдирмишдир. Монографијанын мүәллифи бүтүн гәзет вә журналлары әтрафлы нәзәрдән кечирмәклә бәрабәр өз мөвзусуна аид чохлу мәгалә, хатирә вә архив сәнәдләрини өјрәнмиш, Ф. Көчәрлинин «Азәрбајчан

театрларынын әдәбијјаты», «Мирзә Фәтәли Ахундов», «Балалара һәдијјә» адлы әсәрләрини вә ики чилддән ибарәт мәшһур «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары» китабыны кениш тәдгиг етмишдир. Буна көрә дә монографија фактик материаллар чәһәтдән олдугча зәнкин вә әһатәлидир.

Монографијада нәзәри чәлб едән икинчи јахшы чәһәт тәдгигатчынын топламыш олдуғу чохлу фактлара елми мүнасибәти вә онлары үмумиләшдирмә бачарығыдыр. Мүәллифин ирәли сүрдүјү бүтүн мүддәа вә һөкмләр көстәрир ки, о, Ф. Көчәрлини зиддијјәтли вә чохчәһәтли јарадычылығына мүәјјән конкрет дөврүн, тарихи шәраитин мәһсулу кими јанашмыш, ајры-ајры материаллары, мәгалә вә әсәрләрин шәрһиндә һәмишә марксист әдәбијјатшүнаслығынын классик ирсә мүнасибәти принсипини рәһбәр тутмуш, мүрачиәт етдији фактларын вә мәнбәләрин тә'сири алтына дүшмәмиш, өз тәһлилләриндә там орижинал, елми нәтичәләрә кәлиб чыхмышдыр. Бунунла јанашы, тәдгигатчы ситатчылыгдан вә гуру хронолокијадан да гачмыш, һөкмләрини әсасландыраркән истинад етдији материаллары өз фикир вә мүлаһизәләри ичәрисиндә әритмишдир.

Монографијада нәзәри чәлб едән јахшы чәһәтләрдән бири дә онун дилинин бәдиилији, ширинлији вә ахычылығыдыр. Бу монографијанын ән јахшы чәһәтидир ки, бурада дәрин елми тәһлил вә шәрһләрлә бәдиилик, конкретлик ејни вәһдәт тәшкил едир.

«Фиридунбәј Көчәрли» адлы монографија кириш, үч фәсил вә китабијјатдан ибарәтдир. Киришдә М. Ф. Ахундовдан сонра онун јолуну давам етдирән вә әдәбијјатымызда реализм, һәјатилик уғрунда мүбаризәни кенишләндирән Ф. Көчәрлинин бир сыра јүксәк хидмәтләриндән, мүасири олан ајры-ајры јазычы вә шаирләримизин јарадычылығына көстәрдији мүсбәт тә'сириндән данышылыр вә онун һаггында индијәдәк јазылмыш әсәрләрин јахшы вә нөгсан чәһәтләри гыса шәкилдә тәһлил олунур.

Монографијанын биринчи фәсли Ф. Көчәрлинин ушаглығы, мүһити, тәһсил илләри, мүәллимлик фәалијјәти вә педагожи көрүшләринин мүкәммәл шәрһинә һәср олунмушдур. Бу фәсилдән ајдын олур ки, Ф. Көчәрли тәкчә јахшы әдәбијјатшүнас, көркәмли тәнгидчи дејил, һәм дә бүтүн сәадәтини, хошбәхтлијини халгынын маарифләнмәси, ојанмасы ишинә сәрф етмиш мүәллим вә аловлу маариф хадими олмушдур. О, 1885-чи илдә Јереван кимназијасында мүәллимлик фәалијјәтинә башладығы илк күнләрдән та өмрүнүн ахырына гәдәр ушагларымызын јени, мүтәрәгги педагожи принсипләр әсасында тәрбијә олунмасы, мәктәбләрин садә ана дилиндә јазылмыш, шакирдләрин психолокијасына ујғун, мәзмунлу дәрсликләрлә тә'мин едилмәси, халгыны, вәтәнини үрәкдән севән, «гаранлыгда галанларымызын һалына јанмаг вә онлары мә'рифәт нуру илә ишыгландырмаға» гадир олан милли зијалыларын јетишдирилмәси уғрунда јорулмадан чалышмыш вә тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә аид бу күн белә әһәмијјәтини итирмәмиш бир чох гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Бу фәсилдә Азәрбајчан балаларынын тәһсилә, маарифә чәлб олунмасы саһәсиндә бөјүк хидмәтләри олан А. О. Черњајевски вә мәшһур Гори семинаријасы һаггында да јени, мараглы мә'луматлара раст кәлирик.

Монографијанын елми характер дашыјан икинчи фәслиндә Ф. Көчәрлинин публисистик вә әдәби-тәнгиди мәгаләләриндән бәһс олунур. Мүәллиф көстәрир ки, зәманәсинин габагчыл, көзүачыг адамларындан бири Ф. Көчәрлинин публисистик вә нәзәри-тәнгиди мәгаләләриндә әһатә етдији мәсәләләр олдугча кенишдир. О, публисистик мәгаләләриндә ән кичик аилә-мәишәт ишләриндән башламыш, бөјүк ичтимаи-сијаси, бејнәлхалг һадисәләрә гәдәр дөврүнүн бир сыра актуал проблемләринә тохунмуш, ичтимаи бәрабәрсизлик, дин хадимләринин ријакарлығы, халглар достлуғу, вәтәнпәрвәрлик, гадын азадлығы, маариф, јени әлифба вә с. кими мәсәләләр һаггында чох мараглы, гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Икинчи фәсилдә Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләринин тәһлили даһа кениш јер тутур. Бурадан мә'лум олур ки, М. Ф. Ахундовун әдәбијјатда, сәнәтдә идејалылыг, реализм, хәлгилик уғрунда башладығы мүбаризәни давам вә инкишаф етдирән Ф. Көчәрли әдәбијјатымызын мәзмун, форма вә жанр чәһәтдән инкишафыны диггәтлә изләјән, дөврүнүн әдәби-бәдии, естетик тәләбләрини јахшы билән көркәмли бир тәнгидчи олмушдур. О, һәм М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир кими јазычы, драматург вә шаирләримиз, һәм дә әдәбијјатын бир чох нәзәри-елми проблемләринә аид мәгаләләр јазмыш вә бу мәгаләләрдә ирәли сүрдүјү гајғыкеш, принсипиал фикирләри илә мүасирләри арасында бөјүк һөрмәт газанмышдыр.

Бу фәсилдән һәмчинин ајдын олур ки, Ф. Көчәрли рус вә башга гардаш халгларын әдәбијјатына да јахындан бәләд олмушдур. Көчәрлинин Пушкин, Гогол, Чехов, Л. Н. Толстој, күрчү шаири А. Серетели, ермәни драматургу Г. Сундукјан һаггындакы мәгалә вә фикирләрини әтрафлы тәһлил едән тәдгигатчы көстәрир ки, о, рус вә башга гардаш халгларын әдәби, мәдәни ирсинә дә һәмишә дәрин һөрмәт вә мәһәббәтлә јанашмышдыр. Јухарыда адларыны чәкдијимиз бөјүк сәнәткарларын габагчыл, мүтәрәгги идејаларынын Азәрбајчан халгына чатдырылмасында Ф. Көчәрлинин көркәмли хидмәтләри олмушдур.

Монографијанын үчүнчү фәсли тәкчә Ф. Көчәрлинин јарадычылығында дејил,

һәмчинин Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслыг елминин тарихиндә хүсуси јер тутан «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәринин тәсвир вә тәһлилинә һәср олунмушдур. «Материаллар»ын индијәдәк мөвҹуд олан јеканә нәшри әрәб әлифбасында олдуғу үчүн муасир охуҹуларын бөјүк әксәријјәти ондан сәмәрәли истифадә едә билмирләр. Монографијада «Материаллар» һаггында верилмиш кениш тәһлили мә'лумат бу саһәдә индијәдәк мөвҹуд олан чәтинлији нисбәтән арадан галдырыр. Бу фәсилдә Ф. Көчәрлинин әдәбијјат тарихимизин там бир күлл һалында өјрәнилмәси саһәсиндәки бөјүк хидмәтләри, бүтүнлүкдә классик ирсә вә ајры-ајры көркәмли сәнәткарларымыза мүнасибәти, бу сәнәткарларын әсәрләрини топламаг, нәшр етдирмәк вә муасирләринә чатдырмаг үчүн көрдүјү ишләр јығҹам, һәм дә елми бир дилдә шәрһ олунмушдур.

Монографијада, хүсусилә Ф. Көчәрлинин әдәбијјатымызын ифтихары Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов кими көркәмли сималарын һәјат вә фәалијјәтинә һәср етдији мәгаләләрин тәһлили өз кенишлији вә елми мүһакимәләрин дәринлији илә даһа артыг нәзәри ҹәлб едир.

Бүтүнлүкдә чох јахшы тә'сир бағышлајан «Фиридунбәј Көчәрли» адлы монографијада бә'зи гүсурлар да вардыр. Мә'лумдур ки, Ф. Көчәрли габагҹыл, мүтәрәгги идејаларын јорулмаз, аловлу тәблиғатчыларындан бири олса да онун умуми јарадыҹылығы зиддијјәтлидир. О, дөврүнүн бир сыра иҹтимаи-сијаси вә әдәби һадисәләринә әсасән дүзкүн јанашса да, сәнәтин, әдәбијјатын бә'зи принсипиал проблемләринә ҹаваб верәркән чох һалларда идеалист естетиканын тә'сиринә гапылырды. Ф. Көчәрли, хүсусилә ислам дининә, онун иҹтимаи-сијаси маһијјәтинә мүнасибәт мәсәләсиндә тамамилә јанлыш, зәрәрли бир ҹәбһәдән чыхыш етмиш вә бу саһәдә нәинки өз мүәллими М. Ф. Ахундовдан, һәтта бир сыра габагҹыл муасирләриндән дә чох-чох керидә галмышдыр. О, чох һалларда руһаниләри, фанатикләри она көрә тәнгид вә ифша едирди ки, онлар динин әсил мә'насыны, онун мәғзини, әхлаги мәзијјәтләрини баша дүшмүрләр. Тәсадүфи дејилдир ки, Ф. Көчәрли вахты илә «Молла Нәсрәддин» журналынын динә гаршы олан кәскин һүҹумлары илә разылашмајараг, Ҹ. Мәммәдгулузадәјә мәсләһәт көрүрдү ки, о, өз ифшасында «әсас мәғзи» саф олан динлә тәк-тәк руһаниләри бир-биринә гарышдырмамалыдыр. Чүнки Ф. Көчәрлијә көрә: «Бизим руһаниләрин башлыча гүсуру онларын ҹаһиллијиндә вә мәһдуд дүшүнмәләриндәдир. Руһаниләрин әксәријјәтинин әгидәсинә вә анлајышына көрә, динин мә'насы јалныз заһири характер дашыјан бә'зи дини ајинләрин иҹрасындадыр; динин дахили мә'насы, онун әсас мәғзи, әхлаг тә'лими исә ја моллаларын өзләринин баша дүшмәмәси, ја да шәхси мәнфәәтләри үзүндән шүурлу сурәтдә нәзәрдән гачырдылыр»[1]. Динин «әдаләт чешмәси», «Әсил тәрбијә вә әхлаг мәктәби» олдуғуна инанмаг Ф. Көчәрлинин дүнјакөрүшүнүн ән зәиф нөгтәси иди. Онун, бүтүн башга зиддијјәтли, јанлыш һөкм вә мүлаһизәләринин мәнбәји дә бурадан башланырды. Динә инанмаг Ф. Көчәрлини, сәнәтин мәншәји, синфи маһијјәти, јарадыҹылыгда идракын ролу, сәнәткар тәхәјјүлүнүн објектив варлыға мүнасибәти, вә с. кими бәдии јарадыҹылыг мәсәләләринә гијмәт верәркән, истәр-истәмәз сәһв, идеалист нәтиҹәләрә апарыб чыхардырды. Монографијада Көчәрли јарадыҹылығындакы бу зиддијјәтләр вә онлары доғуран објектив сәбәбләр кифајәт гәдәр ајдынлашдырылмамышдыр.

Монографијада нәзәрә чарпан, әсас нөгсанлардан бири дә «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи материаллары» әсәринин тәсвир вә тәһлилинә аиддир. Узун вә сәмәрәли тәдгигатын мәһсулу олан «Материаллар»да 129 әдәби шәхсијјәт һаггында мә'лумат верилсә дә, бу әсәрдә әсас јери Ф. Көчәрлинин Фүзули, Ә. Нәваи, Вагиф, Видади, Бакыханов, Нәбати, Закир, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани кими өлмәз сәнәткарларын һәјат вә јарадыҹылығына һәср етдији бөјүк мәгаләләр тутур. Һәтта бу мәгаләләрин чохусу әһатә даирәсинә көрә, өз-өзлүјүндә ајрыҹа бир монографија һесаб олуна биләр. Мәсәлән, тәкҹә ону демәк кифајәтдир ки, китабда Закир вә С. Ә. Ширванинин һәјат вә јарадыҹылығына һәср олунмуш мәгаләләрдән бириҹисинин һәҹми 88, икинҹисининки исә 126 сәһифәјә чатыр.

Тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, тәдгигатчы јухарыда адларыны чәкдијимиз шәхсијјәтләрдән анҹаг Фүзули, Вагиф вә М. Ф. Ахундов һаггындакы мәгаләләрин үзәриндә әтрафлы дајанмыш, галанларынын тәһлилинә исә чох аз јер вермишдир.

Монографијада Ф. Көчәрлинин бөјүк өзбәк шаири Ә. Нәваијә һәср етдији кениш мәгалә һаггында да һеч бир мә'лумат верилмәмишдир.

Көстәрдијимиз бә'зи нөгсанлара бахмајараг, Б. Нәбијевин бу әсәри көркәмли әдибимиз Ф. Көчәрлинин хатирәсинә, һабелә муасир әдәбијјатшүнаслығымыза јахшы бир һәдијјәдир.

Халид ӘЛИМИРЗӘЈЕВ

---

[1] Ф. Көчәрли, Сечилмиш әсәрләри, Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1963, сәһ. 119.